

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на Йото Валериев Йотов „Българските земи и нашествията на късните номади в края на XI – XII век”

Рецензент: проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова

Темата на дисертационния труд на Йото Валериев Йотов е интересна и важна, защото засяга един двувековен период, през който България е не само под византийска власт, но и през който честите и опустошителни нашествията на номадите – печнези, узи и кумани, довеждат до значителни промени в селищната система, в живота на хората, до демографски изменения.

Трудът е в обем от 647 страници и се състои от две части. Първа част – 375 страници, включва увод, три глави и заключение. Втората част е съставена от приложения, каталози, списък на картите и образите, библиография.

В Увода са посочени целите и задачите на изследването – да се проследи военно-административното устройство на българските земи в края на X–XI в., да се разгледат отношенията между Византия и номадите в края на XI–XII в. , както и настъпилите етнодемографски промени. Цел на изследването е да се използват и систематизират археологическите материали, монетите и печатите. При разработването на темата, както при всяка обобщаваща, като основен метод е прилаган сравнителният анализ, количествено-статистичният и интердисциплинарни подходи. Представен е хронологическият (краят на X в. – 1185 г.) и териториалният обхват (Дунавската равнина, предимно Добруджа, граничещите с нея области със столиците Плиска и Преслав, Тракия. Проследени са територии, свързани с извършваните процеси във Влахия, Молдова, Трансилвания, Централните и Северозападните Балкани. Посочен е използваният изворов материал – писмени извори – византийски, български, сирийски, арменски, руската

Повестъ временных лет, Унгарският аноним, както и археологическият материал от проучваните крепости, селища и некрополи, нумизматични и сфрагистични материали, епиграфски паметници. Спряно е вниманието върху „Основни научни изследвания по проблематиката” – публикации на византинисти и историци – наши и чужди, но не са отбелязани приносите на археолози, нумизмати, сфрагисти.

Както става ясно от изложението и от втората част на труда Й. Йотов е работил много, проучил е различни материали не само у нас, но в Румъния и Молдова, за което е допринесла и специализацията му в Румъния. Приносите на труда могат да се посочат в следните точки:

1. В дисертационния труд за първи път е събрано почти всичко, известно досега и свързано с нападенията и с присъствието на номадите в българските земи от края на X до края на XII в. По периоди отделните нападения са проследени в първите две глави.

2.1. Разгледани са събитията в българските земи от края на X до края на XI в. (I глава). Този период е разделен на две части, като в началото са проследени събитията в североизточните български земи, покорени през 971 г. от Византия. Разсъждавано е върху военно-административното устройство, проследени са укрепителните дейности на Империята – крепостите по Долен Дунав и по пътя, свързващ Плиска и Преслав с Дръстър, като успешно са използвани данните на писмените извори и на т. нар. „Екориалска хроника”. Взето е отношение по спорните въпроси около каменния вал, за контрола на териториите от левия бряг на Дунав, за крепостите и спора около крепостта на о-в Пъкуюл луй Соаре. Й. Йотов се присъединява към мнението на авторите, че крепостта е византийска, позовавайки се на пристанището в югоизточната част, служило за акостиране на големи кораби, каквито са византийските. Тук без да задълбавам, ще посоча, че моето мнение и на повечето български

археолози е различно. Внимание е обърнато на византийските монети от 70-те години на X до началото на XI в. – анонимните фолиси Клас А1, А2, В, много добре са проследени първите укрити монетни съкровища, както и оловните печати, които показват възможните места, където са били настанени византийски гарнизони. Облягайки се на данните от печатите, Й. Йотов отделя два или три центъра на византийската власт в Североизточна България: Дръстър, Йонопол (Преслав) и Преславец (Преслав?). Тук искам да спра вниманието и върху Плиска. Археологическите проучвания показват активен живот през разглеждания период (жилища, керамика, накити), макар градът, за разлика от Преслав и Дръстър, да не е споменаван често в писмените извори. От Плиска до 2000 г. И. Йорданов представя 12 печата от 971–1025 г. , а сега са известни над 500 монети от клас А2.

2.2. Следвайки хронологията на събитията, вниманието е спряно на самостоятелните нашествия на печенезите, започнали през 1026/1027 г. и продължили до 1081 г. Разгледани са създадените от император Василий II теми – България, Сирмиум, Паристрион. Особено внимание е обърнато на четирите печенежки нападения през 1032–1036 г., при които са унищожени многобройни селища във вътрешността на Добруджа. Според Й. Йотов, който се позовава на данните от изворите, тези нападения не са завършили с усядане на номадите. Картината в Плиска обаче е друга. За разлика от повечето селища в Североизточна България, някогашната българска столица е продължила да съществува през този период. Тук в жилища с българска, византийска и печенежка керамика се откриват монети от клас В, датирани в управлението на Роман III Аргир (1028–1034) или в 1030/34–1042 г. Тези жилища са опожарени, а керамиката им показва, че печенези в Плиска са живели в тях преди пожара. При разглеждане на сведенията за тема Паристрион Й. Йотов се спира на

сведенията от оловните печати. Тук отново искам да се спра на Плиска и да посоча, че до 2000 г. И. Йорданов публикува седем печата за периода 1025–1040 г. и още седем от 1050 до 1064 г. От тях заслужава внимание още един печат на Василий Апокап, застанал начело на византийската армия срещу узите, но убит от тях (Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 283). Този печат е желателно да се прибави към известните на Й. Йотов пет печата на Василий Апокоп.

2.3. Много старателно е коментирана византийско-печенежката война от 1046/47–1053 г., завършила с подписването на мир между император Константин IX Мономах и печенезите, които вече са придобили правото да се настанят при условие да охраняват византийските територии. От това време са постоянните печенежки некрополи при с. Одърци, от Плиска и множество единични гробове. Заслужават внимание двата печата на Йоан Кеген, който Й. Йотов с основание свързва с печежкия военачалник Кеген, и които са основание да предположи, че на територията на Паристрион е била образувана административна единица, която той определя като печенежки „архонат”.

2.4. Проследени са конфликтите между Византия и номадите в периода 1059 – 1072 г., сключеното примирие между Византия и вождът на печенезите Селте. Отбелязано е нашествието на узите през 1064/65 г., укритите монетни и накитни съкровища на територията на румънска Добруджа, както и прекъсването на живота по нашия черноморски бряг – в Калиакра и Балчик. През това нападение е опожарена Плиска, където най-късните монети са анонимни фолиси клас D и фолиси на император Константин X Дука (1059–1067). Пострадал е Преслав. Интересно е мнението на Йотов за образуваната малка тема Сердика, вероятно създадена за отбрана срещу унгарците. Въз основа на исторически данни и

печатите на Нестор е проследен бунтът в Долнодунавските градове през 1072/73 г.

3.1. Проследени са събитията в българските земи и нашествията на номадите във времето на Комнините (1081–1180). Те са детайлно разгледани въз основа на писмените извори, най-вече на „Алексиада”, докато данните от археологическите изследвания за този период са повече от скромни. Важни сведения предоставят наличните монети и печати. Тази II глава е разделена на три части. Първа част е свързана с името на император Алексей I Комнин (1081–1180) и нападенията на номадите през периода от 1081 до 1180 г., поставен е въпросът за етническата принадлежност на Татуш, проследени са споровете между печенезите на Татуш и куманите. Проследен е неуспешният поход на Алексей I Комнин към Дръстър през 1087 г., като докторантът е представил сполучливо изработена карта на военните действия. Й. Йотов посочва, че нови данни около тези събития предоставят нумизматичните и сфрагистични паметници. Затова се спира на съкровищата с фолиси от Силистра, на електроновите номизми от Ветрен, на сборните монетни находки по пътя от Дръстър–Преслав и т.н. Разглежда мненията около имитативното монетосечение на Долния Дунав, разглежда печатите, особено невероятната сборна находка от 80 печата на Алексей I, намерена някъде в Дуловско (с. 206), и накрая проследява решаващата победа на Алексей I в битката при Левунион, след която печенезите престават да бъдат реална заплаха за Византия.

3.2. Проследени са (Част 2) данните около византийско-печенежката война през 1121–1122 г. при император Йоан II Комнин (1118–1143). Сведенията са извлечени предимно от писмените извори – Йоан Кинам и Никита Хониат и изследванията на историците. Йотов отбелязва, че с тази война се свързва последното нападение на печенезите на юг от Дунав.

Коментира и редица дискуссионни въпроси – от къде печенезите са преминали Дунав, къде са се развили военните действия, какъв е съставът на варварската войска (наличие на други варвари), датата на събитията.

3.3. Коментирани са (Част 3) нашествията на куманите при управлението на Мануил I Комнин (1143–1180) – войната през 1148 г. и редица неизяснени пред изследователите въпроси. Много внимание е отделено на локализацията във връзка с тази война на „забележителния град”, споменат от Йоан Кинам и на превзетата от куманите крепост на име Демничик. И тук Йотов се позовава на нумизматичния материал, като отбелязва, че само монетите от четири града (Исакча, Тулча, Хършова и Дръстър) свидетелстват за по-интензивен живот през XII в. Припомня и данните на Ст. Ангелова за западането на Дръстър след 90-те години на XI в., за ограничената му площ през XII в., но не пропуска да отбележи и някои находки, в това число и керамика, от това време. Стига до извода, че животът в Дръстър е продължил и през този период, за което свидетелстват останки от сгради и християнският некропол от външната страна на южната крепостна стена (сведение на Ч. Кирилов). Затова подкрепя мнението на М. Бабилов, че завладеният от куманите „забележителен град” е Дръстър. Коментира и куманските нашествия между 1150 и 1154/5 и през 1160 г., като отбелязва, че те са грабителски и не са имали за цел заселване южно от р. Дунав.

4. След пълния разбор на изворния и археологическия материал Йотов стига до извода, че макар и с променлив успех Византия е успяла да се противодейства на куманските нападения и, макар и номинално е запазила властта си в североизточните части на Балканския полуостров.

5.1. За мен, като археолог, най-интересна е трета глава – Етнодемографски процеси на Долен Дунав. Основателно, с познаване на резултатите от археологическите проучвания, е коментирана съдбата на

българското население в Добруджа и днешна Североизточна България, като е застъпена тезата, че след печенежките нашествия през 1032–1036 г. част от българското население е напуснало селищата във вътрешността на района, насочвайки се към Южна и Югозападна България, а друга е потърсила убежище в охраняваните от византийските гарнизони крепости – основно в крепостите по Дунав и Черно море.

5.2. Проследено е присъствието на различните етноси – българи, ромеи, печенези и узи. Археологическите материали показват присъствие на печенези, присъствие на ромеи, намаляване на българското население. Типичен пример е Плиска, където този факт се проследява благодарение на керамиката – българска, византийска и печенежка, където е значителен, (както и в Преслав) броят на византийските накити, на нагръдните кръстове, където има печенежки амулети – кончета, листовидни ажурни и луновидни амулети, кръгли апликации, но липсват (поне засега), правоъгълни и трапецовидни пандантиви.

5.3. Направен е опит да се проследят селищата и материалната култура на печенезите и узите на Долен Дунав. Дисертантът се позовава на писмените извори и на откритите археологически материали, но трябва да се отбележи, че макар и да се предполагат (напр. при Одърци), самостоятелни печенежки селища, за разлика от некрополи, досега не са открити. Много успешно са използвани и събрани топонимичните данни. Присъствието на печенезите Й. Йотов представя, като разглежда останената от тях керамика – глинени котли, спорейки с Ф. Курта. Проследени са местата на разпространение на печенежка керамика у нас – както в Северна, така и в Южна България, на територията на Молдова, Румъния – котли, гърнета, похлупаци, свещници, като особено важни са данните от Диногоция-Гарван, където такива съдове са открити заедно с монети. Проследени са паметниците на металопластиката. Предложена е

класификация на апликациите – листовидни, правоъгълни, луновидни и палметовидни. Коментирани са амулетите – конници, както и кръглите апликации. Но узите не се долавят? За мен те унищожават Плиска, но не се установяват, както се вижда и от кратките сведения за тях в историческите извори. Затова за присъствие на узи е трудно да се говори. Може би трапецовидните амулети са действително употребявани от куманите, както приема В. Спией, правейки аналогии с изображенията им върху „каменните баби” от южноруските степи. И понеже става дума за „каменните баби”, хубаво е Й. Йотов да има предвид и двете каменни фигури от с. Царев брод, Шуменско, които също се свързват с куманите, макар че са без амулети, и които се съпоставят, според класификацията на С. Плетнева, към най-разпространения III тип. Коментирани паметници и материали позволяват на Й. Йотов с основание да твърди, че най-голяма роля за етнодемографските промени са изиграли печенезите.

6. Втората част на труда, озаглавена „Приложения, каталози, библиография” е много ценна. В Приложения 1 и 2 докторантът е представил два непубликувани византийски печата – на Георги Теодоркан и Георги Каматир, които предлагат данни за наличие на византийска администрация в Добруджа през втората половина на XI–XII в., период, за който се приема, че вътрешността на района е обезлюдена.

7. В приложение 3 – таблици, прецизно са представени единичните монетни находки от България, Сърбия и Румъния от края на X до края на XII в., а в приложение 4 – данните от металографското изследване на номадските амулети. Такова изследване се прави за първи път и благодарение на него вече категорично може да се каже, че амулетите-кончета с мъжка глава не са прабългарски.

8. В частта „Каталози” са представени сборните монетни находки от България, Сърбия и Румъния, укрита при номадските нашествия. В

отделен каталог са показани пандантивите-амулети, разделени на три групи. Докато само преди няколко години броят на ажурните амулети се броеше на пръсти, събраните от Й. Йотов са вече 47. Само шест са правоъгълните и трапецовидните амулети, които трябва да се поставят последни, тъй като са най-късни, и само пет са т. нар. луновидни и палметовидни. Неочаквано много е нараснал броят на амулетите - конници – 64. Й. Йотов е имал възможност да ползва новопостъпили екземпляри от Музея във Варна, от частни колекции, а посещенията му в Румъния и Молдова е допринесло безспорно за запознаване с тези малки предмети, които маркират пътя на печенезите. Не е обяснено обаче защо не са разгледани кръглите апликации, може би защото броят им вече е доста голям. Много сполучливи са приложените 13 карти, които онагледяват коментирания текст.

9. В тази част на труда в 78 страници са представени ползваните извори и литература. Смяя да твърдя, че Й. Йотов е събрал почти всичко, публикувано до днес и затова библиографията в бъдеще ще бъде ценен справочник.

Справката за приносите е вярна. По темата на дисертацията Й. Йотов е публикувал достатъчно статии – девет и още три са под печат. Пет от тях са на английски език и са отпечатани в известни румънски списания.

По рецензираната дисертация имам още няколко бележки, освен посочените в изложението. Според мен при бъдещо публикуване на труда е желателно заглавието да се промени, като обхване периода от края на X, който е разгледан, до 1185 г. И в чуждата, и в нашата литература се употребява съчетанието „късни номади”. Но след печенезите, узите и куманите са известни още по-късни номади, като селджуки, татари и затова смятам, че думата „късни” трябва да отпадне. Имам и някои редакционни бележки. Чуждите имена – на селища и автори – трябва да се

транскрибират. Не може в един труд, още повече в едно изречение името на българския автор да е изписано на кирилица, а на чуждия – на латиница (с. 22, 23, 38 и т.н.). Русизъм е употребата на думата „поселения”, вместо селища и съвсем неправилна е употребата на „поселищна култура на печенезите” – на с. 290. При бъдеща публикация, която препоръчвам, библиографските данни е хубаво да отидат към първа част.

В заключение ще посоча, че четох с интерес рецензирания дисертационен труд, защото той предоставя обширна информация за периода от края на X до края на XII в., защото са използвани исторически извори, топонимични и ономастични данни, коментирани са мнения на специалисти, изказани са собствени мнения по спорни въпроси, проследени са промените в селищната система, събрани са паметници и материали. Авторът въвежда в научен оборот нови 11 оловни печата, които са разчетени и коментирани от него, разглежда нови 12 сборни монетни находки, представя металографски анализи на амулетите-кончета, предлага нова интерпретация на един епиграфски паметник от крепостната стена на Адрианопол и го свързва с печенежките нападения при император Михаил VII Дука.

Всичко това ми дава основание да предложа на Научното жури да гласува за присъждане на Йото Валериев Йотов на образователната и научна степен „Доктор”.

28.03.2015 г.

София

Рецензент:

/проф. Л. Дончева/

